

Date Printed: 04/23/2009

JTS Box Number: IFES_72

Tab Number: 95

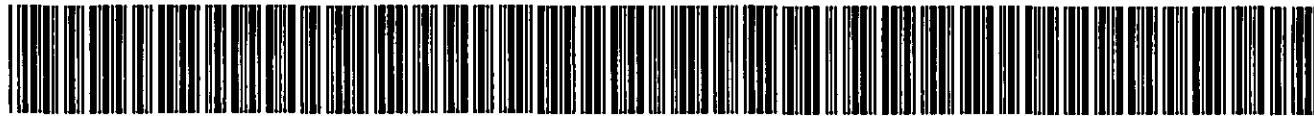
Document Title: Matimba ya Vhoti ya Wena

Document Date: 1999

Document Country: South Africa

Document Language: Xitsonga

IFES ID: CE01836

* A 4 B 0 C 5 5 2 - B C A 9 - 4 B 5 3 - 9 7 8 F - 0 1 A E 5 B 9 6 8 4 8 D *

MATIMBA

YA VHOTI YA WENA

2 Juni 1999

" Yi hangalasiwile ni va
Educational Support Services Trust
va endetela Independent Electoral Commission

Xibukwana lexi xi kotile ku va kona hikokwalaho ka The International Foundation for Election Systems (IFES) ehenhléni ka xipfuno xo huma eka USAID hi ku naveleta nhlawulo wo ntshunxeka no tulama wa 1999.
Xitsonga

Marito yo rhanga

Marito yo rhanga hi Profesa Mandla Mchunu, Muofisirinkulu wa "Independent Electoral Commission"

Afrika Dzonga na vanhu va rona va rindzerile malembe yo tala ku va va va demokirasi. Nhlawulo wa 1994 na Vumbiwa swi endle leswaku leswi swi kote ka. Kambe demokirasi a hi nchumulou ngo hume lela kan'we. I endlele leri ri yaka emahlweni. I vutiblamuleri bya munhu hi yexe na ntirho wa muAfrika Dzonga un'wana ni un'wana. Mfumo na "Independent Electoral Commission" va nga ka va nga ku endleli swona.

U na rito mayelana na mapatu, swikolo, swibedihelle, mati na vuhlayiseki endhawini ya ka n'wina. Unga hlawula vanhu lava faneli ke ku fambisa vutirheli lebyi endhawini ya kwala na xifunazankulu xa-ka n'wina. U faneli ku pfuna ku hlawula mfumo wa Afrika Dzonga. Yingisela matirhele na ~~switshembiso~~ swer yayimela-ku-langhwa vo huma eka mintlawa ya tipolitiki yo hambana. Hlaya u-tthela u vulavula hi leswi va swi endlaka. Xana mintirho ya vona ya vi rendla kahle kumbé ku biha ku fika kwhi? Va-avanyisi. Ku ya hi leswi ya tirhisaka xiswonja. Kutani u vhotela ntlawawa tipolitiki lowu u wu tsakelaka.

Loko u nga vhoti, u ngaka u nga kuceteli mbuyelo wa nhlawulo. Naswona a wu vi na ritó eka mfumo lowu tekaka swiboho leswi khumbaka vutomi bya wena Afrika Dzonga ri lava swivumbeko swa mfumo na varhangeri va mfumo lava nga le ka wona hikokwalaho ka ku va nhlayo-nyingi ya vanhuryi lava ku va va kona.

Ndza ku khongotela leswaku u nga vi muhlaleri. Afrika Dzonga ri tsakela ku tikatsa ka wena leka demokirasi. Wa tikelota wena n'wini. Xibukwana lexi a xi ve xiletelo xa wena.

Swi na nkoka swinene ku va marito ya hina ya twiwa eka Nhlawulo wa Mani na Mani wa 1999. U komberiwa ku hlaya xibukwana lexi na vanhu van'wana vo tala tani hi laha u nga kotaka ha kona — ngopfu-ngophu vanhu lava nga kote ki ku hlaya vona hi vox. Mfanelo ya wena yo vhota yi na nkoka!

**Xibukwana lexi xi kotile ku va kona
hikokwalaho ka The International Foundation for
Election Systems (IFES) ehenhleni ka xipfuno xo
huma eka USAID hi ku navelela nhlawulo wo
ntshunxeka no lulama wa 1999.**

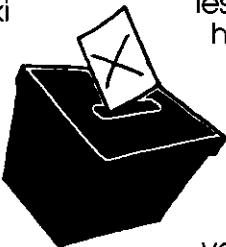

Manghenelo

HI SIKU RA 2 JUNI 1999 hansi ka lembe hi nga si fika eka lembe ra 2000 — malembe ya dzana lamantshwa — hi ta va hi ri eku vhoteni eka nhlawulo wa xidemokiratiki wa vumbirhi wa Afrika Dzonga.

Nhlawulo wa xidemokiratiki wa vumbirhi wa Afrika Dzonga a wu ri lowu nyanyulaka no va goza ra nkoka endleleni yo ya eka ntshunxeko. Kambe ntirho a wu si hela.

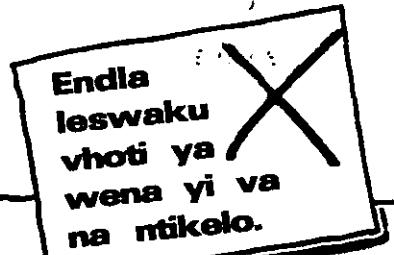
Nhlawulo wa vumbirhi wu voniwa tani hi goza ra nkoka ra ndlela ley demokirasi leyintshwa yi yaka emahlweni ha yona. Misava yi ta va yi ri eku hlaleleni na ku xiyaxiya loko Afrika Dzonga ri ya eku vhoteni ra vumbirhi. Xana tiko ra hina ri ta teka goza rin'wana, endleni ya rona yo va demokirasi ya ntiyiso laha hinkwerhu hi nga ta va na rito,

kumbe hi ta khuguriwa? Xana ku ta va na vavhoti va nhlayo ya le hansi? Kumbe nhlawulo wu ta onhiwa hi nkala ntiyiselano na madzolonga?

Swi le mavokweni ya un'wana ni un'wana wa hina ku endla leswaku nhlawulo lowu wu humelela hi ndlela yihi na yihi ley i kote kaka. Nhlawulo wu pfuna ku vuyisa ku titwa ka munhu a ri xiphemu xa rixaka na ku ttherisela xindzhuti xa vanhu; wu vonisisa leswaku swilaveko swa hina swi twiwa.

Hi nhlawulo lowu, a hi endleni leswaku hi tinyungubyisa hi ku va hi ri va Afrika Dzonga loko hi ri karhi hi nghena eka malembe ya dzana lamantshwa.

Demokirasi

Kahle-kahle i yini?

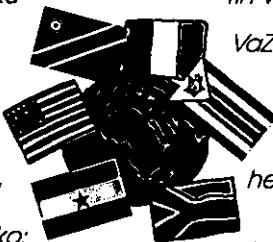

Afrika Dzonga ri vile demokirasi hi 1994. Wu vile wona nkarhi lowu va Afrika Dzonga hinkwavo va nga kota ku vhota ro sungula. Kambe a hi xi languteni kahle xilo lexi xi vuriwaka demokirasi.

Demokirasi i muanakanyo wa khale — ku tlula malembe ya 2 500 hi vukhale — kambe nsinya wa xona wa xisungusungu, leswaku vanhu va fanele ku va na rito eka vutomi bya vona, wa ha hunisiwa eka swiphemu swo tala swa misava namuntiha. Rito ra demokirasi li huma eka marito ya xiGiriki demos, leri vulaka "Vanhu", na kratein, leri vulaka "ku fuma". Eka matikodoroaba ya khale ka vaGiriki vaaki-tiko lava vhota hinkwavo (vanhu-ntsena, vamanana na mahlonga a va nga pfumeleri ku vhota) a va va na rito eka tiforamu ta vanhu va tiko; a ku nga ri na vayimeri lava hlawuriweke.

Vanhu va vaFurhwa va kumile ntshunxeko wa vona eka vuhos i lebyi a byi tshikelela hi 1789. "Ntshunxekol ku Ringanana! Vunakulobyel" a ku ri xilaveko xa maFurhwa ehenhlieni ka Xi-ba-hungwe xa Timfanelo ta Manhu na ta Muaka-tiko.

Tikholoni ta Manghezi eAmerika N'walungu (endzhakunyana xiphemu xa Matiko lama Hlanganeke ya Amerika) ti kumile ntshunxeko wa tona hi nkarhi wa Rhivholuxini ya le Amerika exikarhi ka 1775 na 1783. Xi-ba-hungwe xa Ntshunxeko xa Matiko lama Hlanganeke ya Amerika xi ba hungwe ra timfanelo ta xisungusungu eka "vutomi, ntshunxeko na ku yisa ku tsaka emahlweni", eAfrika, matshalatshala yo hetelela yo lwa na ku phanga ka le Yuropa ya

sungurile endzhaku ka Nyimpi ya Misava II hi va 1940s. Ku suka eku ntshunxekeni ka Ghana ehansi ka Kwame Nkrumah hi 1957 ku ntshunxeka ka Afrika a ka ha kotanga ku yimisiwa. Hi 1960 ntsena, matiko ya 17 ya kumile ntshunxeko naswona hi ku hela ka va 70s a ku ri kusuhi na ku va tiko rin'wana na rin'wana ra Afrika ri ntshunxekile, ku katsa Mozambique na Angola. Vazimbabwe va tlwile ku kondza ku fika 1980 kasi va Namibiya vona va tlhandlekerile malembe ya khume.

Afrika Dzonga ri vile tiko ro hetelela eka tikonkulu ra Afrika ku tintshunxa. — hi 27 Apireli 1994, siku leri hi ri tangelaka lembe rin'wana ni rin'wana tani hi Siku ra Ntshunxeko. Mintshunxeko ya hina vini ya xisungusungu yi kumeka eka Vumbiwa ra hina na Tsalwa ra Timfanelo leswi tityisaka milawunkulu ya xidemokiratiki ya xindzhuti xa munhu, ku ringanana na ntshunxeko. Hi na nkarhi, tani hi loko hi ri karhi hi tshunelela nhlawulo wa hina wa vumbirhi endzhaku ka xihlawuhlawu, wo hloholotela vanhu eAfrika, na le misaveni hinkwayo hi ku humelela ka mavandla ya hina vini ya xidemokiratiki.

Xitsonga

Mfumko na wena: timfanelo na vutihlamuleri

Demokirasi yi hlonipha vanhu hinkwavo Kambe loko hi ri karhi hi tiphina hi timfanelo ta xisungusungu to karhi, hi tlhela hi va na vutihlamuleri byo karhi. Timfanelo ta hina ta xisungusungu, kumbe mintshunxeko, ti tsariwile eka Tsalwa ra Timfanelo (leri nga xiphemu xa Vumbiwa).

Hi na mfanelo eka:

- ✗ ku tirhisa ririmbi ra hina vini;
- ✗ ku vula yini na yini leswi hi lavaka ku swi vula (ntsena loko swi nga khutazi rivengo kumbe madzolonga);
- ✗ ku ya emahlweni na swikholwakholwana swa hina;
- ✗ ku vhotela mani na mani loyi hi n'wi tsakelaka hi ntshunxekile;
- ✗ ku vumba minhlangano na ku khoma tinhlengeletano;
- ✗ ku va hi ntshunxekile eka madzolonga ya muxaka wihi na wihi.

Swi le mavokweni ya un'wana ni un'wana wa hina ku endla leswaku timfanelo ta hina ti va ta xiviri. Timfanelo tin'wana ti katsa mbangu lowu nga na vutomi, tiyindlu, nhlayiso wa rihanyu, ndyondzo, swakudya, na mati.

Vutihlamuleri bya hina:

I vutihlamuleri bya hina ku hlayisa demokirasi ya hina na ku endla leswaku yi tirha. Hi fanele ku yingisa milawu ya

yona na ku hakela xiavo xa tihakelelo ta yona, kambe hi fanele ku tlhela hi sindzisa eka timfanelo ta hina. Hi fanele ku vonisisa leswaku ku hava na un'we loyi a pfumeleriwaka ku hi khoma hi ndlela yo hambana hikokwalaho ka rixaka, rimbewu, swikholwakholwana kumbe ku voyamela eka rimbewu ro karhi. Eku tirheni 'swin'we, hi fanele ku hlonipha ku hambana ka hina.

Demokirasi eAfrika

Dzonga

Xana hi fambe rendzo ro tani hi kwih?

Afrika

Dzonga ri na
nkarhi lowu nga
hundza lowu a wu nga
ri wa xidemokiratiki.
Vutihlamuleri bya hina
eka hina vini na vana va
hina i ku hluvukisa no
kurisa demokirasi ya
matimba leyi nga ta
hanya ni le ka nkarhi
lowu taka.

*Malembe ya 2 000 lama nga hundza:
Vahloti va vaSan na Khoikhoi va
tshama eka tindhawu letintsongo ta
vutsendzeleki.*

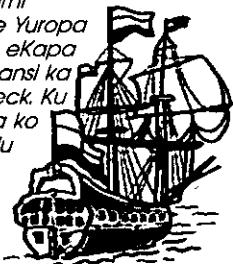
Ku suka eka malembe ya 1 750
lama nga hundza: Eku sunguleni
ka va 1600s, vavulavuri va Xisuthu
na Xinguni lava tirhisaka tinsimbi
va tshamisekile eka swiphemu
swo tala swa le
xikarhi na le
vuxeni —
bya
tindhawu ta le
dzongeni
wa Afrika.

*1488: Muvalangi wa
muPhutukezi
Bartolomeu Dias u
jika-jika eKapa.
Endzhaku ka
malembe ya
khume Vasco
da Gama
u hundza
hi kona a ya
fika elndiya.*

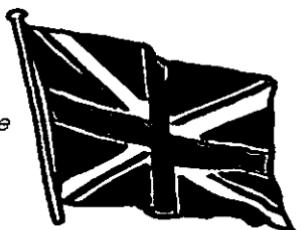

*1652: Vahlampfa vo
sungula va nkarhi
hinkawo va le Yuropa
va tshamisekile eKapa
— vaDachi, ehansi ka
Jan van Riebeeck. Ku
kwettemebetana ko
sungula lokukulu
exikarhi ka
vaDachi
na vakholkhol
hi 1659.*

*1770s: Ku hlengana ko sungula exikarhi
ka vahlampfa va le Yuropa na vaakandhawu
va le Afrika lava tirhisaka
tinsimbi va le Vuxeni bya Kapa.*

1795: Ku hluriwa ka vaDhachi hi vafurhwa ku endla leswaku Britani yi mphanga Kapa ku endlela ku sirheleta ndlela ya yona ya bindzu ku ya eVuxeni. Hi 1805 va le Britani va vuyela ra makumu.

1858: Hi nkarhi lowu, endzaku ka tinyimpi na makhombo yo landzeletana, ku ntshunxeka ka vaaki-ndhawu va moXhosa ku ville ku hela.

1879: Ku hluriwa ko hetelela ka vuhosi bya maZulu hi va le Britani.

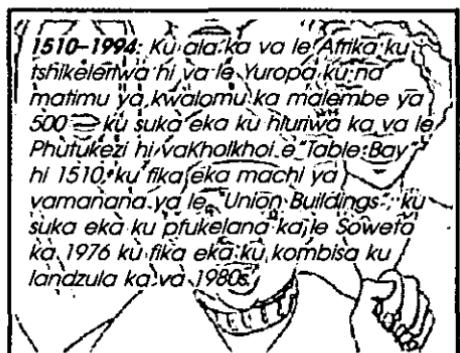
1902: Nyimpi ya vumbirhi exikarhi ka Mabunu na va le Britani yi herisile ntshunxeko wa Mabunu.

1910: Yuniyoni ya Afrika Dzonga yi vumbiwa. Mabunu na va le Britani va tihlanganisa va siyo va Afrika Dzonga va vantima eka ta matimba ya tipolitiki. 1912: African National Congress (ANC) yi vumbiwa.

1948: Ntlawa wa Manaxinalli wu teka mfumo. Ku sungula ka malembe ya xilawuhlawu.

1910-1994: Ku ala ka va le Afrika ku tsikelenwa hi ya le Yuropa ku na matimu ya kwalomu ka malembe ya 500 kù suka eka ku hluriwa ka va le Phutukezi hi "Vakholkhol e Table Bay" hi 1910, kù fika eka machi ya yamanana ya le "Union Buildings" ku suka eka ku pfukelana kajle Soweto ka, 1976 kù fika eka kù kombisa ku lanazula ka va 1980.

1990: Ku humesiwa ka Nelson Mandela hi 1990 a ku ri goza lerikulu eka malembe yo hetelela lama ya naga fiksa Afrika Dzonga eka nhlawulo wo sungula wa xidemokratiki hi 1994.

Mimfuwo yo Tala, Rixaka Rin'we!

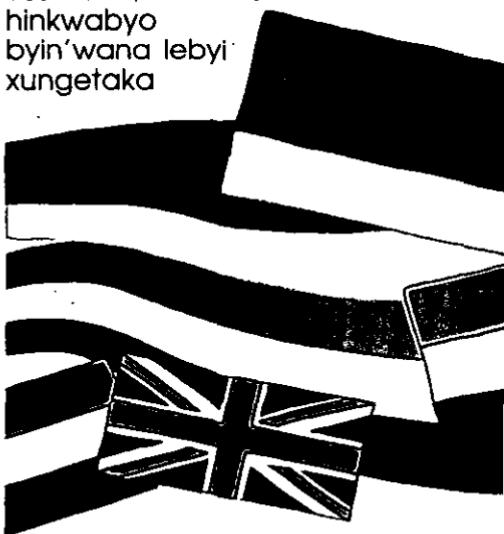
AFRIKA DZONGA ri na nkarhi lowu nga hundza lowu a wu nga ri wa xidemokiratiki. Eka nkarhi wa matimu ya rona ya ximodeni, norho wa tiko leri tihanganiseke no kala xihlawuhlawu xa rixaka wu tshamile wu te tano, wu ri norho.

Eku heteleleni, hi 1994, endzhaku ka madzanadzana ya malembe ya nkweglebetano na ntshikelelo, Afrika Dzonga ri tirhisile nkarhi lowu hi nyikiweke wona hi nhlawulo wa hina wo sungula wa xidemokiratiki ku tihanganisa tani hi rixaka rin'we. Vutihlamuleri bya hina eka hina vini na vana va hina i ku nyika matimba eka leswi hi nga swi tumbuluxa hi 1994 — ku hluvukisa no kurisa demokirasi ya matimba leyi nga ta hanya ni le ka nkarhi lowu taka.

Swa olova ku vulavula hi "rixaka ra nkwangwala-tilo" ku ri na ku ri endla leswaku ri va tano hi xiviri. Hambi ku ri ku languta hi ku komisa mbuyelo wa "Census '96" ku komba rixaka leri aviweke swinene ku ya hi rixaka, ku va wanuna kumbe wansati, malli leyi nghenaka na vukhongeri. Ina, xiavi lexikulu ka ha ri "rixaka". Xana hi ri akisa ku yini rixaka leri angarhelaka ku hambanahambana ka rona, laha mfuwo wun'wana ni wun'wana wu vulaka eka mfuwo wun'wana leswaku, "Ina, hi swiphemu swa nchumu wun'we lowu nga hetela! A hi avelaneni leswi hi nga na

swona naswona hi aka vumundzhuku bya hina swin'we."?

Demokirasi i xikongomelo lexinene, kambe demokirasi ya ntiyiso a yo humetela yi helerile endzhaku ka nhlawulo wun'we ntsena. 1994 ri hi tiserile hakelo yo ke nxavo ya ntshunxeko wa swa tipolitiki, kambe a hi si ntshunxeka eka ku chava, eka vusiwana, na le ka vubihi hinkwabyo byin'wana lebyi xungetaka

demokirasi ya hina leyintshwa. Mfuwo wa xidemokiratiki wu ta akiwa ntsena hi ku famba ka nkarhi ku suka eka swo kendla swi mbisi swa ku tiyiselana ka hina, ku tikatsa ka hina hi ku gingirika na ku tiyimisela ka hina ku fambisiwa, hi ndlela leyi twalaka, hi ku rhandza ka nhlayo-nyingi.

Nawu wu nga garantiya ku ringanana ka hina hi tindlela to

tala ta nkoka, kambe hinkwerhu a hi ringanani eka demokirasi ya hina leyintshwa. Vanhu vo tala a ve si swi kota ku fikelela dyondzo, nhlayiso wa rihanyu, tiyindlu, mahungu na swin'wana swihlovo hi ndlela yo ringanana. Ku tihandlekela eka swipfuni leswi, ehenhla ka 7% wa vaaki va Afrika Dzonga va lamarile hi ndlela yin'wana, votala va lamarile swintsongo. Swi le mavokweni ya un'wana ni un'wana wa hina ku nghenisa xandla eku akeni ka ku ringanana, loku ku nga ta ta ntsena hi ku famba ka nkarti.

Loko hi ~~vertava~~ va nga riki na mhaka na mintshunxekeko ya yina teyi hi yi kumeke hi ndlela yo tika, hi ti rhambela khombo ra muxaka wo karhi wa mfumo wa nhlayo-ntsongo. Loko ko vhotava vanhu va nhlayo yintsongo, mfumo wa hina wuta yimela vanhu va nhlayo yintsongo, swi nga endleka ku va nhlayo-ntsongo. Ku ka u nga ri na mhaka-i.nala lonkulu wa demokirasi.

Ku ka ~~hi~~-nga-tiyiselani i nala un'wana wa khombo wa demokirasi. Ku va nhlawulo wa nkoka swonghasi-wa vumbirhi wa xidemokiratiki wa Afrika Dzonga wu va lowu ntshunxekeke no lulama, mintlawa hinkwayo ya tipolitiki yi fanele ku tiboha ku khutaza ku tiyiselana eka swa tipolitiki. Handle ka ku va ku ri xiphiqo hi koxe, ku ka hi nga tiyiselani ku tirhisiwa hi swigevenga, laha hinkwerhu hi lahlekeriwaka swinene.

Ku tshemba loku kombisiweke

Xitsongo

eka khadi ra marungula ya ku hela ka lembe ra Nelson Mandela na Graca Machel ku kombisiwa na hi hina hinkwerhu: "Tani hi loko dzana ra malembe leru ri tshunetaka eku heleni na rin'wana ri ri eku teni, ku navela ka hina lokukulu i ka nguva ya rirhandzu, ku humelela na ku hanyisana swin'we hi ku rhula eka hina hinkwerhu."

A hi endleni leswaku leswi
swi humelela!

Endia
leswaku
vhoti ya
wena yi va
na ntukelo.

Ku Tswariwa ka Rixaka ra Nkwangwala-tilo

VAAFRICA DZONGA va vonile kwalomu ka malembe ya 500 ya nkweglembetano na ntshikelelo. Ku lwela timfanelo ta hinkwerhu ta xidemokiratiki ku vile ko leha no tika naswona a ku si hela. Vo talaga va hluphekile no fela ku hi fikisa laha hi nga kona namuntiha.

Ntirho wa hina iku yisa demokirasi ya yina, leyi hi yi kumeke hi ku tika emahlweni, ku yi mirisa timintsu na ku yi anamisa. Hi nga ka hi nga teki Afrika Dzonga tanji hi demokirasi ya ntifiso ku

kondza vaAfrika Dzonga hinkwavo, hambi ku ri wanuna kumbe wansati, xifumi kumbe xisiwana, va tshama emadorobeni kumbe-ekule ematiko-xikaya, va va na rito ra-xiviri eku endliweñi ka swiboho-leswi swi vumbaka yumundzuku-byá hina.

Hi fambile ndlela yo leha no tika, kambe ku lwa kona a ku si helal

**Endia
leswaku
vhoti ya
wena yi va
na ntikelo.**

Demokirasi i thulusi.
A yi makumu hi yoxe.

EKA MASIKU YA LE KU
SUNGULENI ya demokirasi
ya Afrika Dzonga,
Mubixoponkulu Desmond Tutu
u vurile leswaku vaAfrika
Dzonga i "vana-va
nkwangwala-tilo va
Xikwembu". Entiyisweni, hi
vanhu-va-nkwangwala-tilo-va
tinxaka hinkwato, vupfumeri
na tindzimi, kambe eka vo
tala poto ra nsuku emakumu
ka nkwangwala-tilo ra ha ri
nkohleko.

Mfanelo yo vhata a yi si tisa
ntshunxeko wa xiviti eka
vaAfrika Dzonga hinkwavo:
ntshunxeko eka vusiwana,

ntshunxeko eka ku tsandzeka
ku tsala na ku hlaya,
ntshunxeko eka ndlala,
ntshunxeko eka madzolonga
na vugevenga. Swi le
mavokweni ya un'wana ni
un'wana wa hina ku endla
leswaku demokirasi yi tirha.
Demokirasi i thulusi, ku nga ri
makumu hi yoxe.

Kuvhotari xiphemu xa nkoka
xa ntirho wa hina tani hi vaaki-
tiko va fiko ra xidemokiratiki.
Ntlhontlo iku famba hi ya
eka vumundzuku swin we, tani
hi rixaka leri humelelaka ra
xidemokiratiki.

Vamanana laha tikweni

XINGHUNGHUMANI XA
TINHLOKO TO TALA xa
xihlawuhlawu xi dlayiwile, hambi
leswi ku onhakala na ku hunisa
ka ha lavaka ku tirhaniwa na
kona. Kambe ku na xin'wana
xinghunghuman i xa khale lexi
yaka emahlweni xi tshikelela
vaAfrika Dzonga: xihlawuhlawu
xa rimbewu.

Vamanana va endla kwalomu
ka 52% wa vaaki va Afrika
Dzonga, kambe a va tshuneleli
eka nhlayo yaleyo ku ya hi
tiphesente ta vayimeri va le
palamende na micingiriko
yin'wana ya swa tipolitiki.
Naswona vamanana a va
yimeriwangi ku ya hi nhlayo ya
vona eka swiyimo swa vulawuri
hambi eka mavandla ya tiko
kumbe ya purayivhete.

Xin'wana xa nkoka wo ringana i
10 Matimba ya Vhoti ya Wena!

ntirho wa vamanana
endyangwini tani hi vasesi,
vanhwanyana, vamhani na va
kokwana. Yo tala ya ndyondzo
ya vana va hina eku heteleleni yi
le mavokweni ya vamanana,
naswona hi vona lava tiyisaka
ndyangu.

Ku tlula hafu ya vaAfrika Dzonga hinkwavo i
vamanana, kambe vamanana va na rito ro tani
hi kwihi eka mfumo wa hina?

Vamanana va fanele ku dodombana na nkala-swipfuno swo tala.

- ✗ Hi ku angarhela, va kuma dyondzo yintsongo ku ri na vavanuna.
- ✗ Hi mpimanyiso minete yin'wana ni yin'wana emisaveni hinkwayo, wansati wa fa hikokwala ho ka xivangelo lex fambelanaka na ku tika. Ntsengo emisaveni hinkwayo, wa hakelo ya lembe ya nthlayiso wa ri hanyo wo antswa wa sva vubepur, wu nga va kwalomu ka R76,5 wa mabityoni. Misava hinkwayo yi tirhisa mali yo tula yaleyo eka swidlayi/swithavani hi vhiki rin'we.
- ✗ eAfrika Dzonga, ku pfinya ku le ku tlakukeni eGauteng, avhareji ya wansati un'we a dlayiwa hi phatinara ya yena vhiki rin'wana ni rin'wana.

Vamanana va lwile — naswona, eka tindhawu tin'wana, va ha lwa — va lwela mfanelo yo vhota. Vamanana va le Finland a va ri vona vo sungula ku vhota, eku heleni ka dzana ra maleme ra vu 19 (19th Century), kambe eka matiko yo tala man'wana vamanana va bohekile ku yima ku kondza endzhaku ka 1917. Tani hi loko matiko ya Afrika ya kumile ntshunxeko ku suka hi 1957 ku ya emahiveni, vamanana va le Afrika va kumile mfanelo yo vhota. eAfrika Dzonga, minkarhi hinkwayo vamanana va tirhile ntirho lowukulu eka nyimpi ya ntshunxeko. Ku macha ka 1952 hi vamanana ka le "Union Buildings" ka ku kombisa ku landzula mhaka yo khoma mapasi, na ntirho wa minhlangano yo tala ya vamanana

i switsundzuxo swa matimba ya vamanana eka swa tipolitiki.

Tani hi loko swi hlekisa ku va vaAfrika Dzonga vo basa va ri voxe va endlerile vaAfrika Dzonga va vantima milawu, vavanuna va ri voxe va nga ka va nga endleri vamanana milawu. Tiko rahina hi ku angarhela ri ta hupheka loko ri nga tshami ri endla xiboho xo nyika matimba eka vamanana ne ku aka ku ringanana ka vavanuna na vamanana ka ntlyiso.

eAfrika Dzonga ku haya na un'we loyi a nga ta va a ntshunxekile hi ntlyiso ku kondza vamanana vo tiphind hi ku ringanana loku nga phikiziweki na vavanuna eka matthelo hinkwavo ya vaaki-tiko.

Loko vamanana va nga si teka ndhawu ya vona leyi va faneleke eka rhavi rin'wana ni rin'wana ra mfumo, ku suka eka ndhawu ku fika eka rixaka, swilaveko swa vamanana va Afrika Dzonga, na swinavelo swa vaAfrica Dzonga hinkwavo, swi nga ka swi nga fikeleleki hi ndlela leyinene.

**Endla
leswaku
vhoti ya
wena yi va
na ntikelo.**

Mahungu yo Hlawuleka eka Vantshwa va Afrika Dzonga

Hikokwalaho ka yini ndzi fanele ku tikhakha hi nhlawulo? I tipolitiki teto. A ndzi na mhaka na tipolitiki.

Tipolitiki a hi nchumu lowu nga lahayu. I xiphemu xa vutomi bya hina, hambi ha swi lava kumbe a hi swi lavi. Loko hi languta etihelo, hi nga hlamarisiwa hi leswi swi humelelaka hi nga swi voni.

Vantshwa vo tala va ehleketa leswaku tipolitiki a ti na nchumu lexi xi va hlanganisaka na tona naswona swa antswa ti tshikeriwa va n'wa tipolitiki. Kambe tipolitiki ti lawula vutomi bya hina hi tindlela to tala. Ha tikolota hina vini ku tinghenisa eka tona.

Wa swi venga ku teka thekisi hikokwalaho ka ku va ku nga ri na swifambo swo nyawula swa vanhu va tiko? Tivutisi leswi, "Xana hi wahi matirhele ya mfumo ya ta swifambo? Xana matshalatshala ya mfumo yo antswisa nhlayiseko wa le mapatwini ya pfuna ku fika kwihi?

Xana u karhele ku languta TV ku vona bolo hikokwalaho ka leswi doroba ra wena ri nga ri ku na xitediyamu xa kahle? Xana hi wahi magoza lawa mfumo wa kwala ndhawini wu ya tekaka ku hluvukisa swiolovisi swa ta mintlangu? Xana u vhotile eka nhlawulo lowu nga hundza wa mfumo wa kwala ndhawini? Xana u vhoterile mani?

Hambiswiritanu, ndzi na swo tala swo antswa leswi ndzi nga swi endlaka hi nkarihi wa mina!

Mhaka yikulu hi demokirasi hi leswaku hinkwerhu hi na rito. Loko hi ehteketa leswaku a hi na rito, swi le mavokweni ya hina ku va hi endla xanchumu hi swona. Loko hi ehteketa leswaku vanhu a va swi voni swiphigo swa hina, kumbe leswaku a va swi tekeli enhlokweni, hi fanele ku endla leswaku mfumo wu swi vona no swi tekela enhlokweni!

A ku ri vantshwa lava, hi 1976, va nga sungula gandlati ro hetelela ro ala leri eku heteleleni ri nga herisa xihlawuhlawu. Hi nga ka hi nga swi koti ku hakela xikweleti lexi hi xi kolotaka vantshwa lava nga lwa na lava va nga fa leswaku hina hi kuma ntshunxeko. Swintsongo leswi hi nga swi endlaka i ku nghenisa

xandla eka demokirasi leyi hi nga yi kuma ku tika ya Afrika Dzonga. Naswona ndlela yin'we yintsongo yo endla tano i ku vhota. Hakunene hi nga endla swo tlula sweswo. Hi nga tirhisa matimba ya demokirasi ku cinca tiko hi ndlela yo rhula.

Ku vuriwile leswaku "hi lavantshwa lava cincaka matimu hikuva i vantshwa ntsena lava va nga na vunhenha byo nyaja rifu." Walowo a wu si tshama wu va ntilyiso ngopfu ku fana na le ka nkarhi lowu nga hundza wa sweswinyana wa laha Afrika Dzonga. Hi fanele ku khomiwa hi tingana loko hi jikisa minhlana ya hina eka nkarhi lowu nga hundza hi vula hi ku, "U nga va u fele leswaku hina hi ta kuma leswi, kambe kahle-kahle a hi na mhaka na swona".

Ku lwa a ku si helal Demokirasi ko va goza ro sungula endleleni yo ya eka ntshunxeko wa xiviri wa Afrika Dzonga. Lava va nga hi rhangela va hi endlerile xivandla xo yisa nyimpi emahlweni, ku nga ri ku jikisa minhlana ya hina na ku tiphina hi leswi van'wana va nga swi lwela.

Va pfarile
kholichi! Se ndzi
ta yi kumisa ku
yini diploma ya
mina?

Hikokwalaho ka yini ndzi fanele ku vhota?

Loko hi nga vhoti ...

Mfumo lowu? U nga lavi ku ndzi hlekisal Va hi tshembisa tilo na misava kambe va endle yini? A va endlanga nhumul!

Ndzi ehleketa ku hi ku angarhela mfumo wu endla ntirho wa kahle. Ndza swi tiva leswaku ha ha ri na rendzo ro leha, kambe ndzi ehleketa ku mfumo lowu hi wona wu nga ta hi fikisa lahay.

... mfumo wu nga ka wu nga hi twi!

Mfumo wu nge hi tirheli swo nyawula ku kondza hi ti veka erivaleni timhaka leti nga ni nkoka eka hina na ku tinghenisa hina vini hi ku tirhisana na mfumo ku tisa ku cinca.

VHOTA ntirho wa hina lowukulu tani hi vaaki-tiko va demokirasi i ku vhota. Loko hi nga vhoti, a hi nga twiwi.

TSALATI Tsalela vayimeri va wena va le palamende, kumbe u va fonela! Tsalela tinyuziphepha na ti magazini kumbe u hlengeleta minsayino ya **phetixeni**.

KOMBISA KU VILELA I mfanelo leyi nga eka Vumbiwa ku landzula erivaleni naswona hi ndlela yo rhula.

NGHENELA TINHLENGELETANO Nghenela tinhlengeletano ta mfumo na tin'wana ku endlela ku hlengeleta mahungu na ku endla leswaku wena u twiwa. Swi le mavokweni ya hina ku tshama hi ri karhi hi tiva.

DEMOKIRASI a yi mayelana na "hina" na "vona". Yi hi pfuna ku fikeleta eka ku twanana — ku koka swin'we tani hi rixaka.

Mfumo wa hina swi nga endleka minkarhi yin'wana wu nga endlili leswi hi ehleketa ka leswaku swi fanerile, kambe kumbexana mamiliyoni ya vanhu van'wana a va pfumelelani na hina. Loko hi nga pfumelelani ngopfu na swo tala swa leswi mfumo wu swi endlaka, hi fanele ku tirhela ku wu siva hi wun'wana, kumbe hi vhotela ntlawa lowu kanetaka swi nyawula. Loko hi tsaka hi mfumo wa hina, ha ha fanelia ku burisana na wona minkarhi hinkwayo. Hi fanele ku vhota, tsala, vulavula, kombisa ku vilela **endlia leswaku** hi

Hi fanele ku va vaaki-tiko lava gingirikaka.
Hi fanele ku tirha na mfumo ku lulamisa swiphigo swa hina.

twiwa! Mfumo na tipolitiki a swi le kule na hina.

Ku hava "hina" na "vona". I hina ntsena.

Mfumo lowu a wu kahle na swintsongol! Wa nyenyetsa! Ndzi nga ka ndzi nga wu yimeri! Loko wo vutisa mina, a ndzi si tshama ndzi wu vona mfumo we fana na lowu.

Xana u wu vhoterile?

E-e!

Xana u vhoterile van'wana?

E-e!

Hiswona, u ta va na nkarhi wun'wana ku nga ri khale. Wu nga ku hupi!

Hikokwalo ho ka yini hi lava Nongoloko wa Vavhoti

Matiko ya xidemokiratiki emisaveni hinkwayo ya lava leswaku vaaki-tiko va wona va tsarisa mfanelo ya wona yo vhota eka

NONGOLOKO WA VAVHOTI.

NONGOLOKO WA VAVHOTI wu nlongoloxa mavito na swifundza swo vhotela swa muvhoti un'wana ni un'wana loyi a pfumeleriweke etikweni. Loko vito ra wena ri nga ri kona eka nongoloko wa vavhoti swi nga ha endieka u nga vhoti.

Swi le mavokweni ya un'wana ni un'wana wa hina ku endla hinkwaswo leswi hi nga swi kotaka ku ti tsarisa. Ku tihela ku va vutihlamuleri bya hina ku pfuna vana va hina lavakulu — na un'wana ni un'wana loyi a nga lavaka ku pfuniwa — ku tsarisa tani hi vavhoti.

Nongoloko wa vavhoti wu pfuna ku vonisisa leswaku nhlawulo a wu vi lowu ntshunxekeke no lulama ntsena, kambe hakelelo ya wona yi fanele ku va leyti nga durheki. Demokirasi yintshwa a yi fanelangi ku fositeriwa ku va yi kuma mintsengo ya le henhla ya mali ku endlela ku khoma nhlawulo; xiphemu xa ntirho wa "Independent Electoral Commission (IEC)" i ku fambisa nhlawulo leswaku wu va lowu ntshunxekeke no lulama, ku vonisisa leswaku demokirasi ya Afrika Dzonga yi lava mali leyti

kotekaka na ku yisa emahlweni demokirasi ku ya hi vumbiwa. Loko yi swi tiva leswaku ku na vavhoti vangani lava tshamaka eka xiphemu xihi kumbe xihi xa tiko, "IEC" ya swi kota ku tirhisa swihlovo swa yona hi ndlela yo nyawula.

Nhlawulo wo sungula wa xidemokiratiki wa Afrika Dzonga hi 1994 wu humelerile hikokwalo ho ka ku va wu ri lowu ntshunxekeke no lulama naswona mbuyelo wa wona wu vile ntshunxekeke wa swa tipolitiki. Kambe loko hi languta endzhaku, swa olova ku vona

swihoxo eka maendlele: tilayini to leha, ku hlwela, ku kanganyiseka, switirhisiwa leswi nyamalaleke na mimpfhuka leyikulu leyti vanhu a va fanele ku yi famba loko va ya eku vhoteni. Hambi leswi xi nga xilaveko xa Vumbiwa, nongoloko wa vavhoti sweswi wu voniwa wu fanerile loko ku ri ku nhlawulo lowu ntshunxekeke no lulama wu ta garantiyiwa.

Ntlhontlho lowukulu wa "IEC" i ku endla leswaku vavhoti etikweni hinkwaro va kota, hambi va

tshama kwihi kumbe kwihi, ku vhota Emadorbeni sweswo swa olova, kambe kwalomu ka 46% wa vaaki va Afrika Dzonga a va tshami emadorbeni. Naswona i 29% ntsena ya mindyangu ya Afrika Dzonga leyti nga na foni, kutani "IEC" yi fanele ku endla ntirho wa yona eka mbangu lowu kalaka swilo swo tala swa xisungusungu swo yisa nhluvuko emahlweni swo vulavurisana.

Hi ku tirhisana swin'we na "Census '96, IEC" yi humelerile ku kuma laha vavhoti lava nga vhotaka va tshamaka kona, hambi va na adirese ya ximfumo kumbe a va na yona. Yi avanyisile tiko hi swifundza swo vhotela swa le henhla kumbe ehansi ka 15 000, xifundza xin'wana ni xin'wana xi ri kaya eka vanhu va le xikarhi ka 1 200 (va le matiko-xikaya) na 3 000

eka tindhawu leti nga fikelelekiki ta laha tikweni wu ta tirhaniwa na wona hi xihatla na hi ndlela yo nyawula tani hi lowu wu nga ta va wu suka eka madoroba lamakulu ya Afrika Dzonga.

Ku tsarisa muvhoti loyi a nga vhotaka un'wana ni un'wana i ntirho lowukulu no karhata, kambe lowu wu faneleke ku endliwa loko Afrika Dzonga ri lava ku khoma nhlawulo wa vumbirhi lowu humelelaka.

Un'wana ni un'wana wa hina u na vutihlamuleri byo tirhisana na "IEC" ku vonisisa ku humeleta ka endlele ra ku tsarisa na nhlawulo lowu taka.

Tsundzuka:

- ✗ u nge pfumeleriwi ku vhota
- ✗ loko u nga tsarisangi;
- ✗ u ta pfumeleriwa ku vhota
- ✗ ntsena eka ndhawu leyti u tshamaka eka yona; naswona;
- ✗ u ta va na nkarhi wo
- ✗ kambisia loko vito ra wena ri eka nongoloko wa vavhoti lowu faneleke eka masipala wa le ndhawini ya ka n'wina, endzhaku ka loko ku tsarisa ku herile;
- ✗ ku ta va na siku rin'we ntsena
- ✗ ro vhota (ku nga ri manharu tani hi le ka nhlawulo lowu nga hundza).

A hi endleni leswi faneleke!

**Endla
leswaku
vhoti ya
wena yi va
na ntikelo.**

Loko u lava mahungu yo tlhanelkela, fonela nomboro ya mahala ya 0800 11 8000.
Matimba ya Vhoti ya Wena! 17

Nhlawulo wa 1999

Leswi u faneleke ku swi tiva

Exitichini xa wena xo vhotela:

1. Komba pasi ra wena

Komba pasi ra wena leri nga

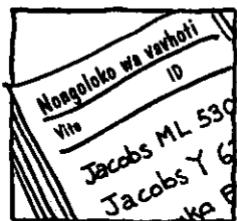
khodiwa
kumbe
Xitifikheti xo
Titivisa xa
wena xa
nkarhinyana
eka vaofisiri

va nhlawulo.

2. Nongoloko wa

Vavhoti

Vito ra wena ri
ta kambisisiwa
ehenhleni ka
nongoloko wa
vavhoti.

3. Maphepha yo vhotela mambirhi

U ta nyikwa
maphepha
mambirhi yo
vhotela,
rin'we ra
Huvo ya
Rixaka
(National

Assembly) na rin'we ra Mfumo
wa Milawu wa Xifundzankulu
(Provincial Legislature).

18 Matimba ya Vhoti ya Wena!

4. Vhotela

Vhotela Huvo ya Rixaka

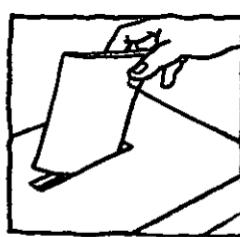

Bana
xihambaro eka
phepha ro
vhotela ethelo
ka ntawa lowu
u wu tsakelaka
wa Huvo ya
Rixaka.

Vhotela Mfumo wa Milawu wa Xifundzankulu

Bana xihambaro eka phepha
ro vhotela ethelo ka ntawa
lowu u wu tsakelaka wa
Mfumo wa Milawu wa
Xifundzankulu.

5. Bokisi ro Vhotela

Nghenisa
phepha ro
vhotela Huvo
ya Rixaka eka
bokisi ro
vhotela ra
Huvo ya
Rixaka.

Nghenisa phepha ro vhotela
Mfumo wa Milawu wa
Xifundzankulu eka bokisi ro
vhotela ra Mfumo wa Milawu
wa Xifundzankulu.

**Vaofisiri va nhlawulo va ta va
va ri exitichini xo vhotela ku
endlela ku ku pfuna.**

Vana Muaki-tiko wa Demokiratiki

Endla leswaku nhlawulo wa 1999
wu va lowu humelelaka!

Tafula ra nhlawulo ra "IEC"

TANI HI 1994,
"Independent
Electoral
Commission
(IEC)" yi tsakela
ku tivisa no
dyondzisa
vanhu
hinkwavo va
ka hina
mayelana na
nhlawulo lowu
taka.

Hikokwalaho ka
yini u nga hi tsaleli u
hi byela ndlela leyi
wera na lava u nga
hlaya xibukwana
lexi na vona mi nga

Rhumela
mapapila ya
wena eka
The IEC
Electon
House, 260
Walker Street,
Sunny-side, Pretoria,
0001.

Kumbe u nga hi
fonela eka nomboro
ya mahala ya:
0800 11 8000.

Hikokwalaho ka yini hi lava Mindawa ya Tipolitiki?

SWI NGA tikanyana ku va rito ra munhu un'we ri twiwa laha ku nga na vanhu vo tata. Ntlawa wa tipolitiki wu nga hi nyika rito leri nga na matimba.

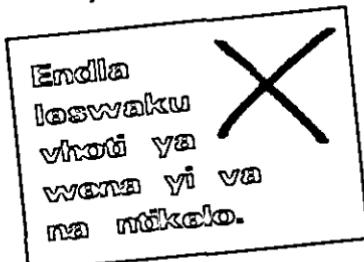
Mintlawa ya tipolitiki i goza ra nkoka endleleni yo tumbuluxa ku pfumelelana (ku twanana ko anama) loku lavekaka ku va demokirasi yi tirha. Munhu un'wana ni un'wana wa ha ri na yona mfanelo yo vulavula a ntshunxekile na ku va a twiwa, a ri endzeni ka ntlawa wa tipolitiki kumbe a ri ehandle ka wona.

Demokirasi ya Mintlawa-nyingi a yi hi mayelana na Vahubyankulu va Palamende (MPs) lava humaka eka mintlawa yo hambana lava vhotaka epalamende, laha naswona ku hlulaka ntlawa wun'we. Kambe yi hi mayelana na ku burisana hi

timhaka hi ku hetiseka na ku fikelela ku pfumelelana.

Demokirasi ya Mintlawa-nyingi yi nyika xivandla xo fikelela mpfumelelano no tulamisa minkanetano. Mintlawa ya tipolitiki ya hina i vayimeri va hina epalamende — hi ku vhotela ntlawa wa tipolitiki hi pfumelelana Vahubyankulu va Palamende va ntlawa walowo ku hi vulavulela.

Vhotela un'wana ni un'wana loyi u n'wi tsakelaka, kambe endla leswaku vhoti ya wena yi va na ntkelo!

Mintlawa ya tipolitiki na nawu

Khodi ya Matikhomele ya ta Nhlawulo (leyi kumekaka eka Nawu wa ta Nhlawulo, 1998) yi vonisia leswaku vavhoti va nga vhotela ntlawa lowu va wu tsakelaka ku ri hava ku chava ku chuhisiwa. Ku hava munhu kumbe ntlawa wa tipolitiki lowu nga bohaka muvhoti ku a vhota hi ndlela yo karhi.

Ku tħandlekela, ku na tindlela tin'wana to tata leti ha tona swirho swa mintlawa ya tipolitiki swi nga ha kumbe swi nga ha ka swi nga tikhomi ha tona — loko swi nga lavi ku ti kuma swi kanetana na nawu.

- Ku hava munhu loyi a nga sivelaka tuyimeri wa ntlawa wa tipolitiki kumbe tuyimela-ku-langħwa wihi kumbe wihi ku ka a nga koti hi ndlela yo twala ku fikeleta vavhoti.
- Ku hava munhu loyi a nga arisaka hi ndlela leyi nga riki nawini nhlengeletano ya swa tipolitiki, ku macha, ku kombisa ku vilela kwiehi na kwiehi kumbe mhaka ya swa tipolitiki yin'wana ku va yi humeleta.
- Ku hava munhu loyi a nga khomaka kumbe ku nghenisa xandla eka nhlengeletano ya swa

tipolitiki, ku macha kumbe swin'wana swo tano swihi kumbe swihi hi siku ra nhlawulo.

- Ku hava munhu loyi a nga tiendleka kumbe ku encisa tuyimeri wa ntlawa wa tipolitiki, tuyimela-ku-langħwa kumbe muofisiri wa IEC.
- Ku hava munhu loyi a nga homboloxaka mfanelo ya muvhoti eka xihundla.
- Ku hava munhu loyi a nga tirhisaka Nongoloko wa Vavhoti ku endla nchumu wihi kumbe wihi handle ka hi swikongomelo swa nhlawulo.
- Ku hava munhu loyi a nga na mfanelo yo onha kumbe ku handzulela tiphositar ta ntlawa wa tipolitiki kumbe tuyimela-ku-langħwa loyi a tsariseke.
- Nchumu wihi kumbe wihi wa nhlawulo lowu purintiweke hi ntlawa wa tipolitiki kumbe tuyimela-ku-langħwa wu fanele ku kombisa vito na adirese ya mupurinti na muhangalasi naswona wu fanele ku va wu funghiwile "advertisement".

Eka demokrasi mintlawa hinkwayo ya tipolitiki leyi tsariseke yi fanele ku tirha swin'we hi ndlela yo rhula. Mani na mani ta tlulaka Khodi ya Matikhomele ya ta Nhlawulo a nga ha xupuriwa hi nawu.

A ndzi yi tsakeli ndlela
leyi u fambisaka tiko ha
yona.

Se? Famba vhotela ntlawa
lowu kanetaka!

Ha, ha, ha!
Hah, hah, hah!
Haaah, haaah!

Tipolitiki etikweni ra ntlawa-wun'we

Mpfuxeto wa Afrika na Nhlawulo wa mani na mani wa 1999

AFRIKA DZONGA ri nga swi kota ku Ava nsusumeto eka Mpfxeto wa Afrika. Mpfxeto wa Afrika wu hi mayelana na ku tswariwa nakambe ka Afrika endzhaku ka malembe ya 500 yo fumiwa hi vahlapfa.

Afrika i ra vumbirhi hi vukulu ri tthela ri va ra vumbirhi hi nhlayo ya vaaki vo tala ngopfu eka matikonkulu ya nkombo ya misava. I kaya eka vanhu vo tlula 650 wa mamiliyon ya vanhu va misava, loko hi tshika "Antarctica" etthelo, ikhomoni ya rona yi le hansi swinene. Hi nga, naswona hi ta, swi cinca leswi.

Afrika i ntehe ya rixaka ra vanhu, kaya ra swivumbiwa leswi hi ehleketa ka leswaku a swi ri vanhu eka malembe ya nthlanu wa mamiliyon lama nga hundza. Ku suka kwala Afrika, vanhu va vile vahlapfa va misava hinkwayo ro sungula. Ku suka eka leswi fikeleriweke hi Emphaya ya le Egipita malembe ya 5 000 lama nga hundza ku fika eka swihlamariso swa Emphaya ya Mwene Mutapa leyia yi ri eZimbabwe Lerikulu eku sunguleni ka dzana ra malembe ra vu 14 (14th Century) ... ku suka eka ku humeleta ka swa ntivo-vuxongi na mfuwo hi nkarhi wo rhula no tsundzukeka wa dzana ra malembe

ra vu 17 eBenin eVupela-dyambu ku fika eka malembe-dzana ya bindzu etindhawini ta le kusuhi na twandle ta le vuxeni, Afrika ri na rifuwo ra leswi swi fikeleriweke leswi hina hi faneleke ku phaphamela ehenhla ka swona.

Ku fana na Mpfxeto wa le Yuropa lowu nga sungula hi dzana ra malembe ra vu 14 lthalii ri hundzuluxile no nyiketa matimba eka tikonkulu leriya, kutani mpfxeto eAfrika wu nga vona leswi endliweke eka nkarhi lowu nga hundza swi nga ttheli swi thumbiwa ntsena, kambe swi hluvukisiwa no endliwa hi vuntrshwa hi vumundzuku bya mahika. Laha Afrika Dzonga, laha Siku ra Ntshunxeko ra 27 Apireli ri funghaka ntshunxeko wo heteleta wa tikonkulu ra Afrika, hi nga swi kota ku gingirika tani hi xipfuno xa matimba eka ku hundzuluxiwa ka Afrika.

Ku humeleta ka demokirasi ku na nkoka swinene eka Mpfxeto wa Afrika. Ku humeleta ka nhlawulo wa vumbirhi wa xidemokiratiki eAfrika Dzonga ku ta tirha tani hi xinyanyulo eka tinjaka hinkwato ta Afrika — na ta misava.

Endla leswi faneleke — vhota eka Nhlawulo wa Mani na Mani hi Juni 1999.

Loko u ri na swivutiso swihi kumbe swihi, fonela nomboro ya mahala ya